# ALISHER NAVOIY “XAMSA”SINING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI VA SHARQ DOSTONCHILIGI AN’ANALARIDAGI O‘RNI

**Xamidova Anora Anvar qizi**
Buxoro davlat pedagogika instituti,
O‘zbek tili va adabiyot yo‘nalishi talabasi.

***https://doi.org/10.5281/zenodo.24477759***

***Annotatsiya.*** *Mazkur maqolada Alisher Navoiyning Sharq dostonchilik an’analarini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi, turkiy tilda yaratilgan ilk mukammal “Xamsa”ning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Xamsachilik an’anasining shakllanishi va taraqqiyotida Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy hamda Alisher Navoiy ijodining o‘rni yoritiladi. Shuningdek, “Xamsa” tarkibidagi dostonlarda ilgari surilgan adolat, insonparvarlik, ilm-ma’rifat, muhabbat, sadoqat va xalqparvarlik g‘oyalari, xususan, “Farhod va Shirin” dostonida komil inson obrazining badiiy talqini o‘rganiladi.*

***Kalit so‘zlar:*** *Alisher Navoiy, “Xamsa”, xamsachilik an’anasi, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, komil inson, adolat, insonparvarlik, Sharq dostonchiligi.*

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida Alisher Navoiy ijodi alohida mavqega ega. U nafaqat turkiy adabiy tilning badiiy-estetik imkoniyatlarini keng namoyon etgan, balki Sharq adabiyotida shakllangan yirik ijodiy an’analarni yangi bosqichga olib chiqqan buyuk mutafakkirdir. Navoiy yashab ijod qilgan XV asr Temuriylar davri ilm-fan, madaniyat, san’at va adabiyot yuksak taraqqiy etgan tarixiy davr sifatida e’tirof etiladi. Ushbu davrda Hirot adabiy muhitining rivojlanishi, ijodkorlarga ko‘rsatilgan e’tibor va ilmiy-ma’rifiy faoliyatning kengayishi Navoiyning serqirra ijodiy kamolotida muhim omil bo‘ldi.

Alisher Navoiy ijodining eng yuksak namunalaridan biri — “Xamsa”dir. Mazkur asar turkiy tilda yaratilgan ilk mukammal “Xamsa” bo‘lib, shoirning ijodiy salohiyati, falsafiy qarashlari, inson va jamiyat haqidagi mushohadalarini o‘zida mujassam etadi. Navoiy besh dostondan iborat ushbu majmuani yaratish orqali turkiy tilning murakkab epik asarlar yaratishga qodirligini amalda isbotladi.

O‘rta asr Sharq adabiyotida xamsachilik an’anasi muhim adabiy hodisalardan biri hisoblanadi. “Xamsa” arabcha so‘z bo‘lib, “besh” ma’nosini anglatadi. Adabiy istiloh sifatida esa besh dostondan tashkil topgan epik majmuani ifodalaydi. Ushbu an’ananing shakllanishi XII asrning ikkinchi yarmida yashab ijod qilgan ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy nomi bilan bog‘liq.

Nizomiy Ganjaviy yaratgan “Maxzan ul-asror”, “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Haft paykar” hamda “Iskandarnoma” dostonlari keyinchalik yaxlit adabiy majmua sifatida shuhrat qozondi. Shoirning mazkur asarlari Sharq adabiyotida yangi ijodiy an’ananing yuzaga kelishiga zamin yaratdi. Nizomiy dostonlarida insoniy fazilatlar, muhabbat, adolat, ma’rifat, hukmdor mas’uliyati va axloqiy kamolot masalalari keng yoritilgan.

Keyinchalik Xusrav Dehlaviy Nizomiy an’analarini davom ettirib, besh dostondan iborat o‘z “Xamsa”sini yaratdi.

Uning asarlari Nizomiy ijodiga munosabatning oddiy taqlid bilan cheklanmaganini, balki mavjud syujet va obrazlarni yangi davr talablari asosida qayta talqin qilish mumkinligini namoyon etdi.

XV asrga kelib xamsachilik an’anasi yanada rivojlandi. Ko‘plab shoirlar Nizomiy dostonlariga javob yozishga, ayrim dostonlarning yangi talqinlarini yaratishga intildilar. Bu jarayonda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodi alohida ahamiyat kasb etdi. Jomiy besh doston bilan cheklanmay, yetti dostondan iborat “Haft avrang” majmuasini yaratdi. Navoiy esa turkiy tilda mukammal “Xamsa” yaratishdek murakkab ijodiy vazifani amalga oshirdi.

Alisher Navoiy 1483-yilda “Xamsa”ni yozishga kirishib, 1485-yilda uni yakunladi.

Majmua quyidagi besh dostondan tashkil topgan:

1. “Hayrat ul-abror”.
2. “Farhod va Shirin”.
3. “Layli va Majnun”.
4. “Sab’ayi sayyor”.
5. “Saddi Iskandariy”.

Navoiy ushbu dostonlarni yaratishda Sharq adabiyotining boy tajribasiga tayangan bo‘lsa-da, ularning mazmunini o‘z davrining ijtimoiy, ma’naviy va axloqiy muammolari bilan boyitdi.

Shu jihatdan uning “Xamsa”si avvalgi ijodkorlar asarlarining takrori emas, balki mustaqil badiiy-falsafiy qarashlar mahsulidir.

Navoiy “Xamsa”sining asosiy g‘oyaviy markazida inson, uning ma’naviy olami, jamiyatdagi o‘rni va hayotiy mas’uliyati turadi. Shoir insonni ulug‘lash, uning aqliy va axloqiy imkoniyatlarini namoyon etish, adolatli jamiyat barpo etish masalalariga alohida e’tibor qaratadi.

“Hayrat ul-abror” dostonida axloqiy-falsafiy qarashlar, adolat, saxovat, rostgo‘ylik, ilm-ma’rifat va insoniylik masalalari yetakchi o‘rin egallaydi. Shoir insonning qadr-qimmati uning boyligi, mansabi yoki tashqi mavqei bilan emas, balki xalq manfaatiga xizmat qilishi bilan belgilanishini ta’kidlaydi. Bu qarash quyidagi mashhur misralarda yorqin ifodalangan:

*Odami ersang, demagil odami,*
*Oniki yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.*

Mazkur misralar Navoiyning insonparvarlik falsafasini ifodalaydi. Shoir nazarida haqiqiy inson xalq dardi bilan yashaydigan, boshqalarning tashvishlariga befarq bo‘lmaydigan, ezgulik yo‘lida faoliyat yuritadigan shaxsdir.

“Xamsa”ning keyingi dostonlarida ham ushbu g‘oya turli obrazlar, voqealar va badiiy vaziyatlar orqali rivojlantiriladi. “Layli va Majnun”da chin muhabbat va ruhiy sadoqat, “Sab’ayi sayyor”da insoniy munosabatlar va hayotiy saboqlar, “Saddi Iskandariy”da esa adolatli hukmdor, ilm va davlat boshqaruvi masalalari yoritiladi.

Navoiy dostonlarining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, ulardagi qahramonlar faqat voqealar rivojini ta’minlovchi obrazlar emas, balki muayyan axloqiy va falsafiy qarashlarning badiiy ifodasidir. Ularning xatti-harakatlari orqali insonning ma’naviy kamoloti, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash, adolat va zulm munosabatlari ochib beriladi.

Alisher Navoiyning “Xamsa”sidan o‘rin olgan “Farhod va Shirin” dostoni g‘oyaviy-badiiy jihatdan alohida ahamiyatga ega. Asarda muhabbat, sadoqat, mehnatsevarlik, ilm-ma’rifat, jasorat va insonparvarlik g‘oyalari Farhod obrazi orqali mujassamlashtiriladi.

Farhod obrazi Navoiy tomonidan avvalgi dostonchilik an'analariga nisbatan yangicha talqin etilgan. Agar ayrim oldingi talqinlarda Xusrav ijobiy qahramon sifatida ko'rsatilgan bo'lsa, Navoiy asarida u makkorlik, xudbinlik va hukmdorlik zulmining timsoli sifatida gavdalanadi.

Farhod esa oddiy oshiq yoki hunarmand darajasidan ko'tarilib, xalq manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yadigan, ilm va hunarni qadrlaydigan, adolat uchun kurashadigan komil inson sifatida tasvirlanadi.

Dostonda Farhodning bolalik davridan boshlab ilm olishga intilishi, turli fanlarni o'rganishi, jismoniy va ma'naviy jihatdan kamol topishi uning xarakterini shakllantiruvchi muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi. U Qur'onni yod oladi, ilm-fan sirlarini o'rganadi, harbiy san'at bilan shug'ullanadi. Shuningdek, Qoran, Boniy va Moniy kabi ustozlardan toshyo'narlik, me'morchilik va naqqoshlik hunarlarini egallaydi.

Bu jihatlar Farhod obrazining faqat muhabbat bilan bog'liq qahramon emasligini ko'rsatadi. U ilmli, hunarli, jismonan baquvvat, ma'naviy barkamol va ezgu maqsad sari intiluvchi shaxsdir. Navoiy shu orqali inson kamolotida ilm va hunarning o'rni beqiyos ekanini ta'kidlaydi.

Farhodning Arman diyoriga kelishi va xalqning og'ir mehnatini yengillashtirishga kirishishi uning xalqparvarlik fazilatlarini namoyon etadi. U hayotbaxsh buloq suvini Shirin qasriga yetkazish uchun mashaqqat bilan ariq qaziyotgan kishilarga yordam beradi. O'z hunari va mehnatsevarligi tufayli murakkab ishni qisqa muddatda amalga oshiradi. Ushbu lavha orqali shoir mehnatni insonni ulug'laydigan, jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan ezgu faoliyat sifatida talqin etadi.

Farhodning Shiringa bo'lgan muhabbati ham oddiy hissiy kechinma emas. Uning sevgisi sadoqat, fidoyilik va ma'naviy poklik bilan uyg'unlashgan. Farhod o'z muhabbati yo'lida turli sinovlarga duch keladi, biroq ezgu maqsadidan qaytmaydi. Xusravning hiyla-nayranglari, zindon azoblari va yolg'on xabarlar ham uning sadoqatini sindira olmaydi.

Dostonda Xusrav obrazi Farhodga qarama-qarshi qo'yiladi. Xusrav o'z manfaatini ko'zlaydigan, hokimiyat va istaklarini amalga oshirish uchun boshqalarga ozor berishdan qaytmaydigan hukmdor sifatida gavdalanadi. Farhod esa kuch va mansabga emas, ma'naviy yuksaklik, mehnat va ezgulikka tayanadi. Shu tariqa ikki obraz o'rtasidagi ziddiyat orqali shoir adolat va zulm, insonparvarlik va xudbinlik, sadoqat va makr o'rtasidagi qarama-qarshilikni ochib beradi.

Shirin obrazi ham dostonning g'oyaviy mazmunida muhim o'rin tutadi. U o'zining sadoqati, qat'iyati va muhabbatga vafodorligi bilan ajralib turadi. Farhod va Shirin munosabatlari orqali chin muhabbatning moddiy manfaat yoki hokimiyatga bo'ysunmasligi, insonning ma'naviy erkinligi va tanlov huquqi ulug'lanadi.

Shunday qilib, "Farhod va Shirin" dostonida komil inson tushunchasi bir necha fazilatlar uyg'unligida namoyon bo'ladi: ilmga intilish, hunar egallash, mehnatsevarlik, xalqparvarlik, jasorat, sadoqat va adolatparvarlik. Farhod ana shu fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan badiiy obraz sifatida namoyon bo'ladi.

Navoiy ijodida inson va tabiat o'rtasidagi munosabat masalasi ham muhim o'rin egallaydi.

Shoir tabiatni inson hayotining ajralmas qismi sifatida tasvirlaydi va unga mehr bilan munosabatda bo'lish zarurligini badiiy ifodalaydi.

“Farhod va Shirin” dostonida Farhodning tog‘ga murojaati, mehnat jarayonida tabiatga yetkazgan ozoridan afsuslanishi insonning tabiat oldidagi mas’uliyatini anglatadi. Bu lavha qahramonning faqat mehnatsevarligi yoki kuch-qudratini emas, balki nozik qalbi, mehr-shafqati va yuksak axloqiy dunyosini ham ochib beradi.

Mazkur tasvir orqali Navoiy insonning tabiat ustidan hukmronlik qilishini emas, balki u bilan uyg‘unlikda yashashini ma’qullaydi. Farhodning tabiatga munosabati uning komillik darajasini belgilovchi ma’naviy mezonlardan biri sifatida talqin qilinadi.

Shoirning bunday qarashlari bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega. Chunki tabiatni asrash, mehnat natijasiga mas’uliyat bilan yondashish, inson va atrof-muhit o‘rtasidagi muvozanatni saqlash zamonaviy jamiyatning muhim vazifalaridan biridir.

Alisher Navoiy “Xamsa”sining badiiy-estetik qimmati, avvalo, an’anaviy syujet va obrazlarga yangicha mazmun bag‘ishlanganida namoyon bo‘ladi. Shoir Sharq adabiyotida avvaldan mavjud bo‘lgan voqealarni qayta ishlab, ularga o‘z davrining ijtimoiy, axloqiy va falsafiy qarashlarini singdiradi. Natijada asarlardagi obrazlar o‘ziga xos xarakter, dunyoqarash va ma’naviy mezonlarga ega bo‘ladi.

Navoiy qahramonlarning ichki ruhiy kechinmalarini tasvirlashda ham yuksak badiiy mahorat namoyon etadi. Farhodning iztiroblari, Majnunning sahrodagi ruhiy holati, Laylining alamli kechinmalari, Iskandarning onasiga yozgan maktubi inson qalbining murakkab ruhiy jarayonlarini ochib beruvchi ta’sirchan lavhalardir.

“Xamsa”ning tarbiyaviy ahamiyati ham beqiyosdir. Unda ilgari surilgan ilm olish, ota-onani hurmat qilish, rostgo‘ylik, halollik, mehnatsevarlik, xalqparvarlik, sadoqat va adolat kabi g‘oyalar yosh avlod ma’naviy tarbiyasida muhim o‘rin tutadi.

Navoiy yaratgan qahramonlar o‘zlarining ezgu fazilatlari bilan o‘quvchini yaxshilikka, fidoyilikka va insoniylikka undaydi. Farhodning mehnatsevarligi, Layli va Majnunning sadoqati, Iskandarning donishmandlikka intilishi turli davrlarda ham o‘z tarbiyaviy ahamiyatini yo‘qotmagan.

Shu bilan birga, “Xamsa” dostonlarining tili va badiiy tasvir vositalari murakkabligi ularni keng kitobxonlar ommasiga tushunarli yetkazish masalasini ham kun tartibiga qo‘ygan. Shu sababli keyingi davrlarda Navoiy dostonlarining nasriy bayonlari, izohli nashrlari va ilmiy tadqiqotlari yaratildi. O. Sharafiddinov, Y.E. Bertels, V. Zohidov, A. Qayumov, P. Shamsiyev, A. Rustamov, S. Erkinov, N. Mallayev kabi olimlarning tadqiqotlari Navoiy merosini o‘rganish va keng targ‘ib etishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Alisher Navoiy “Xamsa”si Sharq mumtoz adabiyotining yuksak badiiy va ma’naviy yutuqlaridan biri hisoblanadi. Shoir xamsachilik an’analarini ijodiy davom ettirib, turkiy tilda mukammal epik majmua yaratish orqali o‘zbek adabiyoti tarixida yangi bosqichni boshlab berdi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Navoiy “Xamsa”sining asosiy g‘oyaviy yo‘nalishini insonparvarlik, adolat, ilm-ma’rifat, komil inson tarbiyasi, muhabbat va sadoqat masalalari tashkil etadi. Shoir avvalgi adabiy an’analarga tayangan holda, syujet va obrazlarni yangicha talqin qiladi, ularni o‘z davrining ma’naviy-ijtimoiy muammolari bilan boyitadi.

Ayniqsa, “Farhod va Shirin” dostonida Farhod obrazi orqali komil insonning badiiy modeli yaratilgan.

Uning ilmga intilishi, hunar egallashi, mehnatsevarligi, xalqparvarligi va muhabbatga sadoqati Navoiy ilgari surgan insoniy kamolot mezonlarini ifodalaydi. Xusrav obrazi bilan qiyoslash esa adolat va zulm, ezgulik va xudbinlik o‘rtasidagi ziddiyatni yanada yorqinlashtiradi.

Umuman olganda, Alisher Navoiy “Xamsa”si nafaqat o‘z davri adabiy tafakkurining yuksak namunasi, balki bugungi avlod uchun ham muhim ma’naviy va tarbiyaviy manbadir.

Undagi umuminsoniy qadriyatlar, axloqiy qarashlar va badiiy obrazlar o‘zbek adabiyotining milliy hamda jahon adabiyoti miqyosidagi mavqeini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 8-jild: Farhod va Shirin. – Toshkent: Fan, 1991.
3. Bertels, E. E. Navoiy va Jomiy. – Toshkent.
4. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent.
5. Qayumov A. Alisher Navoiy. – Toshkent.